

Ióannés Italos bukása

1965-ben született Pécsen. Tanulmányait az ELTE BTK latin-történelem-ógörög szakán végezte. Jelenleg a PPKE BTK Medievisztika Tanszékének oktatója.

Psellos és Italos

¹Mindenekelőtt egyik kiadója, N. Kecsakmadze (*Ioannis Itali opera*. Tbiliszi, 1966).

²Igy P. Joannou (*Christliche Metaphysik in Byzanz I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos*. StPB 3, Ettal 1956, 9–30); P. E. Stephanou (*Jean Italos, philosophe et humaniste*. OCA 134, Roma, 1949) és L. Clucas (*The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*. München, 1981).

Psellos beszéde Italos védelmére

³N. G. Wilson: *Scholars of Byzantium*. London, 1983, 155sk.

Ióannés Italos 1049 körül költözött Itáliából Konstantinápolyba, ahol előbb a grammatikus Nikétas, majd a polihisztor Psellos tanítványa lett. A kegyvesztetté vált és rövid időre kolostorba vonuló Mikhaél Psellostól 1055 táján örökölte meg a *filozófusok consula* címet. Hogy a hangzatos cím birtokában milyen szerepet töltött be az oktatásban és az udvarban, nem tudjuk; mindenesetre sok tanítványa volt. Alexios Komnénos uralma elején ő maga is kegyvesztett lett, sőt 1082-ben bíróság elé állították és el is ítélték. Az elítélt filozófusra kimondott anatómák bekerültek az ortodox egyház *synodikonjába* is.

Fennmaradt művei alapján Italost néhányan radikális újitónak tartják,¹ a kutatók többsége azonban nem vonja kétségbe ortodoxiáját.² Közkeletű vélemény, hogy elítélése és kolostorba kényszerítése a görög egyház látványos ellenlépése volt az úgynevezett első bizánci humanizmus idején a Platón filozófiája iránt megélénkülő érdeklődésre. Korábban is voltak olyanok, akik Platón műveit tanulmányozták, például Phótios konstantinápolyi pátriárka vagy Arethas kaiszareiai érsek, de a Platón iránti érdeklődés mégis Psellos és Italos munkásságában tetőzött a 11. században. Az ortodoxia pedig többek véleménye szerint határozottan fellépett ez ellen.

N. G. Wilson egy érdekes ötlettel toldotta meg ezt a magyarázatot. Psellos egyik beszédének — szerinte: az Italos védelmére írt beszédnek — egy részlete alapján elképzelhető, mondja, hogy Italos bukásában közrejátszott az is, hogy a keleti kultúrát a bizánci fölé helyezte.³

Psellos beszédének ez a részlete magyarul így hangzik:

„A görög bölcsesség dicséretét tűzve maga elé Italos fölpanaszolja, s joggal, hogy jóllehet az örökség az utódokat illetné, a barbárok és idegenek örökölték meg a bölcsesség tárházát, melyre semmi jussuk, és szinte egész Hellas és a betelepített Iónia ki lett forgatva az atyai örökségből, a hagyatéék pedig az assyrokhoz, a médekhez és az egyiptomiakhoz csordogált át, s annyira fölborult a rend, hogy barbárok módjára élnek a görögök, görögök módjára a barbárok.

Ha egy görög, tegyük fel, Susába vagy Ekbatanába, Dareios régi székvárosaiba eljutva babylóniakkal kerül kapcsolatba, olyasmikről hall majd, amikről görög létére még sohasem hallott, mindenkit megbámul, s meglehet, akkor hall róla először, hogy a bölcsesség az elseje mindennek. Ha ellenben egy barbár jönne el kérkedve mihozzánk, s Hellas vagy a hatalmunk alatt álló szárazföld lakóival elegendne szóba, a legtöbb embert nem

⁴Psellos beszédének két kézirata és két kiadása van. A korábbi kiadás (E. Kurtz – F. Drexl: *Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita I.*

Orationes et dissertationes. Orbis Romanus 5, Milano, 1936, or. 9: 50–54) a könnyebb olvasatokat részesítette előnyben és sokszor „javított” a szövegben. Az újabb (A. R. Littlewood: *Michaelis Pselli oratoria minora.* Leipzig, 1985, or. 19: 69–72) a nehezebb olvasatok beemelésével furfangosabbá, mondhatni pszellozibbá tette a szöveget. Ezt idéztem (19, 30–55) és idézem.

Psellos beszédének zárása

is öszvérnek, hanem egyenesen számárnak tarthatná. A többség ugyanis — nem is a kisebbik fél! — sem a természetről, sem a természetfölöttiről nem tud semmit; a többi viszont azt hiszi, hogy mindent tud, holott még a tudáshoz vezető utat sem ismeri. Némelyek hivatásuknak tartják a bölcsekedést, s legtöbbször csakugyan még tanulja is; mások fennkölt arckifejezéssel trónolnak a katedrán, hosszú szakállal, sápadtan és komoran, összevont szemöldökkel, mocskos köpenyben, kihantolják Aristotelést a síri világból, Hadés zugolyából, és még ki is látszanak venni mindazt, amit ő a homályosság ködébe burkolt. Az ő tömörségének feloldása persze hosszú kifejtést kíván, de üres szavaikkal ők szavalnak csak a titkok tömegéről. Bohócnak tart minket a barbár, tobzódik szűkösségünkben, s nem bölcsebbé, hanem tudatlanabbá válva távozik.”⁴

Beszédében, amely nem maradt ránk, Italos láthatólag nem kímélte az elsősorban Aristotelést magyarázó kortárs filozófusokat, de hogy Wilson felvetése ennek ellenére alaptalan, azt a Psellos-beszéd hagyományozott címe (*Italos dicsérete*), de a beszéd egésze is bizonyítja.

Psellos először azért dicséri Italost, mert az gondosan építette föl beszédét, filozófusként tűrte az őt ért vádakat, és ügyesen terelte a szót arra, amiről tulajdonképpen beszélni akart (2–21). Gyalázóit nem gyalázta viszont, hanem védekezett, de mondanóját is kifejtette (21–24) és „beszédében, mintegy tükörben, saját személy(iség)ét is bemutatta, melyet a hit szépsége formált. Amint ha valakinek szép az alakja” — így Psellos — „elfedheti azt, de ha kigúnyolják, hogy mégsem olyan, felfedve magát megszabadul a gúnytól, így ő is lelke rejtett alakját gyalázóinak feltárva és megmutatva az ellene mondott beszédnek ezt a részét, ahogy illik, elhárította, s önmagát mint a megtestesült szépséget állította példának” (24–30). Majd a fönt idézett rész következik, melyből kiderül, milyen siralmasnak látta Italos (és Psellos) a filozófia helyzetét Bizáncban (30–55). Ezután tér rá Psellos Italos stílusára (56–87), amely szerinte sem hibátlan, hiszen prózája „nem csillog a művészi szépségtől, nem ritmizált és nincs meg benne a szófűzés bája” (57sk.), de a hibákat úgy rója föl Italosnak, hogy az szinte dicséretnek hangzik. Majd a hallgatók felé fordulva így zárja beszédét (87–108):

„Szeretem én a ti újszülött beszéd-sarjaitokat is. Tőlem származnak ugyanis a ti gyerekeitek. Én pedig, az ősapa, nem gyűlölöm az utódot, akármilyen is, akár a feje torz, akár a könyöke béna vagy a lába gacsos. Örömmel fogadom a kis jövevényt, szónoki babáskodással kapom kézbe, nyomban letisztogatom és formázgatom, hogyan mondhattátok volna művészien, visszaadom jó szerencséjének az útról letérőt, és szeretem, még ha torzszülött is. Mert nem vagyok szívtelenebb gyermekeim iránt ama — a nevét már elfeledtem — attikai nőnél. Állapotos volt,

⁵Psellos *Didaskalia pantodapéja* (L. G. Westerink: *M. Psellus: De omnifaria doctrina*. Utrecht, 1948) kis túlzással Proklos teológiai bevezetésének a kivonata. Proklosról másutt így ír: Anastasios „idejében virágzott Proklos, a nagy filozófus, akit én Platón után (a második helyre) teszek”. In: W. J. Aerts: *Michaelis Pselli historia syntomos*. CFHB 30, Berlin — New York, 1990, 52, 32sk. A művet a kiadó elvitatja Psellostól, de a kérdés nem tekinthető lezártnak.

⁶A legmarkánsabb: Chr. Zervos: *Un philosophe néoplatonicien du XIe siècle*. *Michael Psellos*. Paris, 1920 [New York, 1973].

Psellos és az újplatonizmus

⁷Joannou: i. m. 96.

⁸P. Gautier: *Le De daemonibus du Pseudo-Psellos*. REB 38, 1980, 105–194 (kül. 128skk.).

⁹Vö. G. Karahalios: *The Philosophical Trilogy of Michael Psellos*. *God — Cosmos — Man*. Diss. Heidelberg, 1970, 10sk.: *Isten oușiája*, 22sk.: *anarkhon*; 33sk.: *metadosis*; 98skk.: *Paradeisos*; 150sk.: *psykhé autokinétos*.

így mondja a történet, az apja azonban, úgy tűnik, nem engedte neki, hogy anya legyen, hanem azt akarta, hogy a lánnyal együtt pusztuljon el a magzat is, s titkon a bábát bujtogatta. De a bába nem egészen úgy tett, ahogy meghagyták neki. Kígyót rejtett az ölébe, s amint a vajúadás után megszületett a gyermek, kisurrant vele, majd odaült az először szülő nő mellé, alátette a kígyót, és felkiáltott: Jaj, micsoda szörnyűség, kígyót szültél, nem csecsemőt! A gyermekágyas anya erre részvéttel rögtön azt válaszolta, hogy bugyoláld csak be, mamóka, hiszen olyan kedves nekem, mint a saját lelkem; majd magához ölelte és megcsókolta a kígyót. Attikai volnék magam is, a gyermekeimet pedig még ennél az asszonynál is jobban szeretem. Lelki vajúdással születek titeket, és a ti újszülött beszédeiteket is szeretem, melyek majdan megférriasodjanak és erős karoktól duzzadjanak. De születek ám nekem addig is! Hiszen semmi sem virulhat ki, ha meg nem született előbb.”

Ebből a zárásból egyértelmű, hol, mikor és miért beszélt Psellos. A szónoklattánár dicséri itt tanítványát, akinek stílusán még lehet és kell is csiszolgatni, de lényegében jól oldotta meg feladatát: meggyőzően beszélt. A bevezetésből még az is sejthető, miről kellett Italosnak — egy másik tanítvány után másodikként szólva — beszélnie. A *diastasis* és *diairesis* szavakból következtethető ki, hogy Psellos a Szentháromság személyei közötti viszonyról tűzött ki tételt tanítványai elé.

Psellos, aki maga is foglalkozott a Háromság misztériumával, eklektikus filozófus volt. Munkáiban gyakran hivatkozik tüntetőleg Platónra, de Platón (és Aristotelés) mellett az újplatonikusok, például Proklos fogalmait és gondolatait is felhasználja,⁵ elannyira, hogy néhányan egyenesen újplatonikus filozófusnak tartják, mindenekelőtt a *De operatione daemonum* című munkája alapján.⁶ Ha korai műveiben annak mutatkozik is, mondják mások, idővel eltávolodott ifjúkori újplatonizmusától.⁷ Műveinek érdemes kiadója pedig újabban kétségbe vonta, hogy a *Timotheos avagy a daimónokról* című dialógus, mely ugyancsak újplatonikus színezetű, Psellos műve volna.⁸

Aristotelést, különösen logikai munkáit, a teológusok is használták, Damaszkuszi Szent János pedig, mint közismert, Platón mimésis-elméletére alapozta legerősebb érveit a képrombolók elleni vitában. Klasszikus szerzőként bárki olvashatta Platón, műveinek tanulmányozása csak akkor vált veszélyessé, ha tanait teológiai kérdések eldöntésébe akarták bevonni. A „hivatalos” ellenszenv tulajdonképpen oka a késő ókor újplatonizmusa volt, mely a legfőbb kérdésekre kínált a keresztény tanítással ellentétes válaszokat. Psellosnak is, ha túlságosan messzire ment, a kappadókiai atyák, elsősorban Nazianzoszi Szent Gergely tekintélye mögé kellett visszahúzódnia.⁹

¹⁰Michaelis Pselli
*commentarii in Physicen
Aristotelis*. Übersetzt von
J. B. Camotius,
Neudruck der ersten
Ausgabe (Venedig 1554)
mit einer Einleitung von
Ch. Lohr, CAGL 1,
Stuttgart, 1990, VIII–XV.s

¹¹P. Joannou: *Ioannes
Italos: Quaestiones
quodlibetales*. StPB 4,
Ettal 1956; 1. jegyz. és
J. Guillard: *Une lettre
de (Jean) l'Italien au
patriarche?* TM 9,
1985, 175–179.

Az Italos elleni vádak

¹²J. Guillard: *Le
Synodikon de
l'Orthodoxie, édition et
commentaire*. TM 2,
1967, 1–316; Italosra:
57–61 és 188–202.

Italos elítélése

Közvetlen utókorától eltekintve Psellos „(új)platonizmusa” alig volt hatással a későbbi bizánci gondolkodásra, Aristotelészhez írt magyarázatait azonban nagy becsben tartották, s nem csak Bizáncban.¹⁰

Mindent összevetve, míg Psellos olyan írónak tekinthető, aki filozófusnak tartotta magát, Italos valódi filozófus volt. Nem írt annyit, mint Psellos, megbélyegzése pedig hozzájárulhatott ahhoz, hogy csak néhány műve maradt fenn.¹¹

Ha ezeket a munkákat szembeesítjük a filozófusra kimondott tizenegy anatómával, nem találunk érintkezési pontokat. Ezen azonban aligha kell csodálkoznunk: lehet, hogy Italos tanította mindazt, amit neki tulajdonítottak, de nem írta le, vagy ha igen, akkor ezek a művek elvesztek. Lehetséges azonban, hogy elítélésének egészen más oka volt.

Az Italosra vonatkozó anatómákból a következő vádak különíthetők el: Krisztus természetének firtatása (185–189), tévtanok bevezetése az emberi lélekről és a teremtésről (190–192), a *metempsykhósis* („lélekvándorlás”) hite (193–197), az anyag és a (platóni) ideák örökkévalóságának tanítása (198–202), az egyházatyák és az egyetemes zsinatok tanításának elvetése (203–208), a szűzi fogantatás és általában a csodák vitatása (209–213), a görög filozófia öncélú tanulmányozása (214–218), a semmiből való teremtés tagadása (219–224), a test szerinti feltámadás tagadása (225–233), a praeexistens lélek és az *apokatastasis* („örök visszatérés”) elfogadása; tanítás a mennyei királyság pusztulásáról (234–242). Az utolsó egység az Italos és követői tévtanait elfogadók ellen szól (243–246).¹²

Megfogalmazása miatt érdemes szó szerint is idézni a hetedik anatómát (214–218): „Azokra, akik elmerülnek a hellén tudományokban, s nemcsak művelődés végett tanulmányozzák, hanem azok tévtanait követik is, s ezekben mint igazakban hisznek; és annyira ráadják magukat, mintha ezekben volna a bizonyosság, hogy titokban vagy nyíltan másokat is bevezetnek és kételkedés nélkül tanítják ezeket, anathema!”

Ami a többi vádat illeti, azok igencsak általánosak és a keresztény tanítás olyan pontjaira mutatnak, melyeket a görög filozófia sohasem tudott elfogadni, például a semmiből való teremtést vagy a test feltámadását. Így éppen a synodikon anatómáiból következik, hogy Italos nem írt olyan módszeres összefoglalást, amely miatt elítélhették volna.

1082. március 13-án, az ortodoxia ünnepén — a képtisztelet visszaállításának (843) emléknapiján — ítélte el Italost egy világiakból és egyháziakból álló bíróság. A filozófusnak valamivel korábban a pátriarkai zsinat előtt kellett megjelennie. Minthogy azonban a felhergelt tömeg kis híján meglincselte a Hagia Sophiában — az a hír járta, hogy Eustratios pátriárka hajlik a megbocsátásra —, a császár, Alexios Komnénos maga vette kéz-

¹³J. Gouillard: *Le procès officiel de Jean l'Italien, les actes et leurs sous-entendus*. TM 9, 1985, 133–174.

¹⁴Joan M. Hussey: *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. Oxford, 1990, 145.

Elítélésének háttere

¹⁵M. Angold: *Church and Society in Byzantium under the Comneni. 1081–1261*, Cambridge, 1995, 50–54.

be az ügyet. Fennmaradt a per bírósági jegyzőkönyve és az ítélet császári megerősítése.¹³ Ezekből és az anatómákból tudható az is, hogy mivel vádolták Italos *néhány évvel korábban*. Az első alkalommal, az 1076/77-es pátriárkai zsinaton általában és nevek említése nélkül ítélték el azokat, akik filozófiai alapon foglalkoztak teológiai kérdésekkel. Italos a zsinat határozatait ellene irányuló támadásnak érezte, nem is ok nélkül. Tiltakozva kért vizsgálatot maga ellen, de Kosmas pátriárka csöndben elejtette az ügyet. Dukas Mihálynak, a császárnak (1071–1078) ekkor még sikerült megvédenie kedves filozófusát.

Italos szoros kapcsolat fűzte a Dukasokhoz: néhány művét az uralkodó-család tagjainak ajánlotta, sőt 1077-ben még diplomáciai küldetésre is vállalkozott. Származása miatt — Italos Dél-Itáliában született, feltehetőleg normann apától — Dukas Mihály őt küldte Itáliába az egyre veszélyesebbé váló normann Robert Guiscard „lecsillapítására”.¹⁴

Alexios Komnénos hatalomra kerülése (1081) pecsételte meg Italos sorsát, akit végül még képprombolással is megvádoltak. Italos minden neki fölrótt tévedést elismert, de a képprombolás vádját következetesen tagadta. Az ortodoxia ünnepnapjára időzített kirakat-perrel a császár nemcsak a Dukasok régi híveit akarta megfélemlíteni, hanem potenciális ellenzékét, a hivatalnok-arisztokráciát is. A hivatalnokok között pedig nem kevés Italos-tanítvány volt. A főváros népére és a szerzetesekre támaszkodva Alexios az ortodoxia bajnokaként lépett föl Italos és köre ellen — hogy megerősítse akkoriban még törekeny uralmát és a birodalmat egységbe kovácsolja a normannok, s általában a „latinok” ellen.¹⁵

Ha Psellos megérte volna, ha a császárvárosban érte volna meg Alexios uralmát, minden bizonnyal Italossal együtt állt volna a bíróság előtt — bár az udvar minden rezdülésére érzékeny mester talán időben érzékelte volna a veszélyt, és ékesszólóbban védekezett volna, mint tanítványa. Mindez persze feltevés csupán, hiszen Psellos utolsó éveiről szinte semmit sem tudunk, halála éve is bizonytalan. Az viszont, hogy az *Italos discérete* című beszédében Psellos nem az Alexios meghurcolta Italosról beszélt, tény.